

Literárny vývin po roku 1945 ako literárnohistorický problém *

VLADIMÍR PETRÍK, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Ak sa chceme po novom pozrieť na slovenskú literatúru 20. storočia (po novom znamená z dnešného stanoviska) a vyjdeme z čítania doterajších literárnohistorických syntéz – nemám teraz na mysli rukopisné texty, ktoré vznikli pred pár rokmi v ÚSIL SAV – vidíme, že čím viac sa blížíme k súčasnosti, tým kritickejší musíme byť voči týmto syntézam. Naša kritickosť sa bude dotýkať jednak celkovej koncepcie, ale aj – hoci vari v menšej miere – jednotlivých konkrétnych hodnotení autorov a diel. V súvislosti s prvým dvadsaťročím tohto storočia možno všeličo budeme vidieť s určitými posunmi, ale k celkovej zmene obrazu asi nedôjde. Zásadné zmeny sa budú týkať medzivojnového obdobia a kvalitatívne nový pohľad treba vrhnúť na slovenskú literatúru po roku 1945 alebo 1948 až po dnešok. Pokiaľ ide o medzivojnové obdobie, máme k dispozícii piaty zväzok akademických *Dejín slovenskej literatúry*. Je to kolektívne dielo a nie všetky autorské časti sú rovnako deformujúce. Najmenej sa deformácie dotkli Čepanových častí, teda častí zaoberajúcich sa slovenskou literatúrou (prózou) tridsiatych rokov, čo vyplynulo z toho, že Čepan mal už pri koncipovaní tohto zväzku inú predstavu o literárnom vývine medzi dvoma vojnami a tá sa nekryla s oficiálnou koncepciou uplatňovanou aj v piatom zväzku *Dejín*. Myslím, že tento fakt je známy. Máme však k dispozícii aj inú syntézu – Šmatlákové *Dejiny slovenskej literatúry* z roku 1988; rovnako máme k dispozícii druhé vydanie tohto diela z roku 1999. Ak porovnáme príslušné kapitoly z týchto dvoch vydaní, zistíme vskutku frapantný rozdiel. Kapitola o slovenskej literatúre od roku 1919 do roku 1948 je v druhom vydaní celkom nová, teda nejde o opravovaný pôvodný text, ako je to pri starších obdobiach. Nový text je päťkrát dlhší (pre porovnanie v pôvodnom vydaní má táto kapitola niečo vyše 50 strán, v druhom – spolu s poznámkami – 250 strán; to znamená, že má rozsah jednej knižnej publikácie a mohla by vyjsť aj osobitne). Rozdiel je, pochopiteľne, v koncepcii. Kým v prvom vydaní sa autor držal výsledkov marxistickej historiografie, v druhom sa oprel – okrem iného – o kolektívnu prácu *Slovenské dejiny* a v nej o kapitolu *Slovensko medzi dvoma vojnami*, ktorej autorom je Ľubomír Lipták. Ak v prvom vydaní (ale to sa týka takmer všetkého, čo literárna história o tomto období pred rokom 1989 povedala) sa vývinová hierarchia riadi smerovaním od buržoáznej k socialistickej literatúre, a teda všetko sa posúva do úbežníka socialistickej literatúry, ktorá je najvyššie (v podstate ide o teleologický prístup), v druhom vydaní sa tento princíp ruší a nahrádza obyčajnou vývinovou postupnosťou, so striedaním jednotlivých generácií a výmenou ich poetík. Myslím, že by stálo za to dôkladne porovnať obe tieto verzie. K akému zásadnému obratu či zmene tu došlo, objasňuje aj Šmatlákovo *Post scriptum* uverejnené v závere druhého vydania. Medzi iným tam čítame: „V takýchto prelomových situáciách (myslí sa rok 1989) sa vari pred každým rozmyšľavým účastníkom spoločenského diania nielen otvára perspektívny

* Príspevok odznel na seminári *Pohľady na slovenskú literatúru 20. storočia* 13. 12. 1999 v Ústave slovenskej literatúry SAV, Bratislava.

výhľad na nový horizont aktuálneho dejinného procesu, ale zároveň aj prísna nevyhnutnosť retrospektívneho pohľadu na seba samého, na vlastné účinkovanie v desaťročiach, ktoré v novembri 1989 státisíce ľudí poslali do nenávratnej minulosti so znamienkom zásadne odmietavým. A hoci v sumári takejto autoretrospektívy – tu hovorím len o sebe – nachádza človek aj také položky, pri ktorých by bol radšej, keby tam neboli, jednako práve tento vôbec nie príjemný pocit môže mu byť v starobe čímsi užitočný, môže ho aspoň trochu priúčať cnostiam pokory a pokánia, ktoré v mladších obdobiach života na vlastnú škodu zanedbával. Aby som bol konkrétny musím totiž dodať, že to bol práve pocit autorského prehrešku voči týmto *Dejinám slovenskej literatúry* a ich čitateľom, ktorý ma napokon prinútil neprepracovať kapitolu venovanú literatúre dvadsiatych až tridsiatych rokov, ale napísať pre ich reedíciu kapitolu celkom novú s názvom *Moderná slovenská literatúra*.“¹

Ďalšie vety, týkajúce sa absencie vývinového obdobia po roku 1948 v tomto vydaní (v prvom je zahrnuté), znejú takto: „fakt, že sa autor vzdáva ambície podať systematický výklad vývinového procesu slovenskej literatúry v druhej polovici 20. storočia (...) nemusí sa chápať iba ako doklad alibistickej rezignácie, ale možno v ňom vidieť výraz práve pokorného uvedomenia si vlastnej historiografickej nekompetentnosti vo vzťahu k tomuto obdobiu. Autor bol predsa po celé ono štyridsaťročie viac či menej aktívnym účastníkom literárneho diania, preto sa necíti byť oprávneným vyčleniť sa dodatočne z tohto dobového prúdu a prideliť si rolu jeho objektívneho historiografa...“² Šmatlák sa teda cíti nekompetentný preto, lebo sa zúčastňoval či spoluvytváral obraz o slovenskej literatúre počas štyroch desaťročí. Autorova zábrana vyplýva podľa mňa z toho, že ten obraz treba základne (teda od základu) hodnotovo prerobiť. V textoch, ktoré vznikali pred pár rokmi v ÚSIL SAV a súviseli priamo alebo nepriamo s grantovým projektom *Dejiny slovenskej literatúry* a týkali sa obdobia 1945 – 1989, je niekoľko sond, v ktorých sa uplatnil nový pohľad na literárny vývin i na jeho konkrétne autorské realizácie. Sú to však naozaj len sondy a ak sa má toto obdobie spracovať do syntetickej podoby, treba vari začať úplne odznovu. Je to úloha pre mladšiu generáciu literárnych historikov (ak vôbec jestvuje), no nevedno, či ju chce plniť.

Chcel by som sa však dotknúť aspoň jedného vývinového obdobia po roku 1948, ktoré je v mnohom ohľade zaujímavé a vari aj inšpiratívne – pokiaľ ide o literárnohistorickú reflexiu. Sú to tzv. šesťdesiate roky. Na toto desaťročie panujú rozdielne názory. Niektorým sa zdá, že nie je veľmi odchodné od päťdesiatych rokov, iní si myslia, že sa tu začala nová kvalita a vznikli nesporné hodnoty, ku ktorým sa možno hlásiť aj dnes (a to nielen v literatúre). Názor napr. Valéra Mikulu znie, že šesťdesiate roky neprišli s nijakou novou paradigmou, iní – ja patríam medzi nich (a môžeme teda o tom diskutovať) – si myslia, že šesťdesiate roky znamenali výrazný úspech literatúry, umenia, ale i uvažovania o veciach umenia a spoločnosti. Chcem teda hovoriť o tomto desaťročí aj napriek tomu, že som sa ho zúčastňoval a pomáhal vytvárať jeho podobu.

¹ ŠMATLÁK, S.: *Dejiny slovenskej literatúry* (II. vyd.). Bratislava, Národné literárne centrum 1999, s. 533.

² Tamtiež, s. 534.

Fenomén „šesťdesiate roky“

Šesťdesiate roky v slovenskej literatúre a umení sú fenomén, ktorému sa oddá venovať pozornosť. V očiach súčasníkov, ktorí ich zažili – a sú teda aj pamätníkmi – vyvolávajú silnú, i keď často nostalgickú spomienku. Dovoľte odcitovať individuálny názor, ktorý má podľa mňa „nadindividuálny“ charakter. V jednom čísle *Revue svetovej literatúry* Jozef Marušiak napísal, že šesťdesiate roky „boli pre našu generáciu vari najlepším obdobím nášho života“.³ Ale aj oveľa mladšia Zora Prušková, hoci ostentatívne – ako uvádza – vyjadrila súvis so šesťdesiatymi rokmi, keď nazvala svoju knižku *Keď si tak spomeniem na šesťdesiate roky ...*⁴ Čo fascinuje na tomto vývinovom období? Oživme si v pamäti, o čo vtedy išlo. Hádám sa dohodneme na tom, že šesťdesiate roky majú svoj počiatok už v predchádzajúcom desaťročí. Myslím na rok 1956 a na zmeny, ktoré sa vtedy udiali v politickej, spoločenskej a kultúrnej sfére. Spomenúť treba II. zjazd Československých spisovateľov, ktorý urobil čiaru za minulosťou (alebo sa o to aspoň snažil) a od ktorého sa odvíjal celý rad ďalších krokov, napr. vznik nových literárnych časopisov. Pre našu situáciu bola dôležitá *Mladá tvorba* (vychádzala od septembra 1956), ale napr. aj česká *Světová literatura*, ktorá orientovala domáce tvorivé úsilia smerom na Západ. Práve cez tento časopis dostávali sa k nám predtým tabuizované diela, tendencie, autori. Myslím na francúzsky existencializmus, absurdné divadlo, tzv. literatúru odcudzenia spojenú s menom Franza Kafku a ďalšie, stopy ktorých nachádzame v slovenskej literatúre šesťdesiatych rokov. Okolo *Mladej tvorby* sústredila sa takmer celá generácia mladých autorov (mená poznáme: v poézii M. Rúfus, M. Válek, tzv. konkretisti, v próze A. Hykisch, ktorý sa stal aj „hovorcom“ generácie '56, J. Johanides, V. Šikula, R. Sloboda, neskôr P. Vilikovský, L. Ballek, D. Mitana, D. Dušek a rad ďalších). Väčšina z nich – myslím najmä na prozaikov – debutovala knižne v šesťdesiatych rokoch. A nielen debutovala. Práve táto generácia (básnická i prozaická) v podstate „vytvárala“ šesťdesiate roky. Teda nie Plávkovci, Mináčovci, hoci chvíľu sa tak zdalo. Istý pohyb k uvoľneniu badáme v celej literatúre, ale garantom tohto pohybu bola práve mladá generácia a jej tvorba. V šesťdesiatych rokoch sa odohrala ešte jedna udalosť, ktorá pôsobila ako katalyzátor ďalšieho vývinu. V roku 1963 boli rehabilitovaní davisti a tradícia DAVu sa znova včlenila do súdobej kultúry a kultúrnej politiky. Bola to tradícia oveľa liberálnejšia, ako boli pretrvávajúce názory vtedajšej kultúrnopolitickej a literárnoteoretickej praxe. Možno ju vyjadriť známym sloganom L. Novomeského „poézia revolúcie a revolúcia poézie“. Druhá časť tohto sloganu otvárala nový priestor pre literárnu tvorbu, včleňovala do literárneho procesu avantgardné tendencie a rozvážovala autorom ruky.

Vývinový pohyb, ktorý sa začal v spoločnosti a kultúre roku 1956 a pokračoval v šesťdesiatych rokoch (žiaľ, s periodickými návratmi do minulosti), dostal názov „obrodný proces“. Vnútné napätie charakterizujúce celé šesťdesiate roky vyplynulo z toho, že obrodný proces sa nechápal jednoznačne, teda že sa doň vkladal rozličný obsah.

³ MARUŠIAK, J.: *Revue svetovej literatúry*, 34, 1998, č. 3 [obálka].

⁴ PRUŠKOVÁ, Z.: *Keď si tak spomeniem na šesťdesiate roky...* (Niekoľko pohľadov na súčasnú slovenskú prózu. Bratislava, Proxy 1994.

Zhruba možno hovoriť o dvoch koncepciách a tie mali i svojich konkrétnych nositeľov; napríklad, na jednej strane Vladimíra Mináča, na druhej strane Milana Hamadu. Mináčov postoj vyjadrovaný často v polemických výpadoch, najmä proti mladej slovenskej literatúre, možno zjednodušene vyjadriť touto jeho tézou (ešte z roku 1956): „Postavenie spisovateľa v spoločnosti sa oproti minulosti základne zmenilo: z bojovníka za pokrok a proti vládnucej triede stal sa bojovník za pokrok a vládnucou triedou.“⁵ Preložené do praktickej reči to znamenalo: budovať a „vylepšovať“ socializmus, a to spolu s režimom, ktorý ho stelesňoval. Takto vnímali obrodný proces počas celého desaťročia viacerí poprední predstavitelia najmä staršej generácie (L. Novomeský, A. Plávka, P. Horov, ale aj V. Mihálik a iní). Novomeský toto stanovisko vyjadril koncom šesťdesiatych rokov vetou: „Chcem byť pri akomkoľvek akte reparujúcom a obrodzujúcom socializmus. No nechcem byť pri jeho likvidácii, hoci by sa tento neslávnostný obrad obratne maskoval demokratizačným hukom.“⁶ Možno povedať, že Vladimír Mináč tieto stanoviská „rozpracúval“ na problémy literatúry. Známy je jeho kritický vzťah k západnej tvorbe, ktorú vnímal cez ideologický filter a hovoril o nej permanentne ako o „buržoáznej“ literatúre, so všetkými atribútmi, ktoré k tomu patrili. Osobitne ho iritoval pojem „moderný“. V modernosti videl buď módnou efemérnosť, alebo naopak starinu, odetú v módnom šate (všetko tu už bolo, nič nové na Západe nevymysleli). Vladimír Mináč varoval mladú slovenskú literatúru pred západnými vplyvmi a toto svoje negatívne stanovisko k západnej literatúre nezmenil vlastne až do smrti (upozorňujem na jeho dialógy s Danou Podrackou, ktoré predvlni vyšli knižne pod názvom *Paradiso*.⁷ V súvislosti s odsudzovaním „modernosti“ vyslovil Mináč i tézu, že tendencie, ktoré sa objavujú v mladej slovenskej literatúre, popierajú národný princíp; pre mladých národné je už zastarané. (Nepopieralo sa teda len „socialistické“, ale aj „národné“.)

Vladimír Mináč sa síce dostával do sporu aj s marxistickými „aparátčikmi“ (tí sa nevedeli zbaviť dogmatických stanovísk), ale hlavné nebezpečenstvo videl v mladej generácii tvorcov. V polemike s M. Hamadom odsúdil dve tézy, ktoré vydedukoval z čítania mladej slovenskej prózy: 1. tézu o imanentnom vývine literatúry (pokladá to za mýtus);

2. tézu o človeku ako takom, človeku osebe, ktorá sa objavila v mladej kritike (teda u M. Hamadu) a ktorú si osvojila mladá próza transformujúc ju do literárnej postavy. Podľa Mináča človek sa nemôže izolovať od vzťahov (taký človek stráca svoju podstatu, teda: človek je – ako vieme z marxizmu – súhrn spoločenských vzťahov). Literatúru zasa nemožno vnímať ináč ako v konkrétnom historicko-spoločenskom kontexte, z ktorého sa rodí. Teda nijaká imanencia. Rešpektuje, ba postuluje striktné delenie literatúry na buržoáznu a socialistickú. A tie sú v antagonistickom vzťahu, tak ako spoločnosť buržoázna a socialistická.

⁵ MINÁČ, V.: Texty a kontexty. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1982, s. 39.

⁶ NOVOMESKÝ, L.: Splátka veľkého dlhu. II. zv. Bratislava, Nadácia Vladimíra Clementisa 1993, s. 213.

⁷ MINÁČ, V. – PODRACKÁ, D.: *Paradiso*. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1998.

Milan Hamada pokladal toto delenie za anachronické a Mináčov vzťah k buržoáznej literatúre za veľmi jednostranný. Ionesco nevypovedá pravdivo – hovorí Hamada – len o buržoáznom človekovi, ale o človekovi vôbec. Keby to bolo tak, ako hovorí Mináč, nečítali by sme buržoáznu literatúru. Rozdiel medzi V. Mináčom a M. Hamadom je v tom, že Mináč hovorí stále o spoločnosti a Hamada o človeku. Pritom obaja sa odvolávajú na socializmus a na Marxa. Hamada vidí dve dobové interpretácie marxizmu. Jedna, tradičná, chápe dejiny ako premenu spoločenských vzťahov (sem patrí aj Mináč), druhá pokladá za substanciu všetkého človeka. Hamada vníma marxizmus ako filozofickú antropológiu, ako filozofiu človeka, preto hovorí o obnovení ľudskej, humanistickej podstaty socializmu. Kým prívrženci prvej interpretácie pokladali excesy socializmu len za historickú okľuku a pokiaľ išlo o budúcnosť, boli optimisti, tí druhí (teda Hamada) hovorili o degradácii ľudskosti a zamýšľali sa nad tým, z čoho to vyplynulo. Aj v tomto prípade sa Hamada obracia na človeka a konštatuje, že sú v ňom iracionálne sily, ktoré sa môžu prejaviť i negatívne. Pre Mináča je iracionalita ľudskej bytosti neprípustný pojem. Keď sa vyjadrí o vývinových trendoch v mladej slovenskej literatúre, vidí dva negatívne znaky: odvodený a „dovezený“ sklon k iracionalite a – literátskosť. Hamada pochopiteľne vníma mladú slovenskú literatúru ináč. Nie je protisocialistická, len zmenila zorný uhol. „Menej o socializme hovorí, viac oň zápasí. Nie z pozície histórie, ale z pozície človeka. Preto viac ako o historickej nevyhnutnosti hovorí o vnútornej nevyhnutnosti ľudsky a bytostne sa uskutočňovať.“⁸ Vcelku sa dá povedať, že Milan Hamada – a vtom je vo veľkej miere aj vyjadrovateľom generácie mladých – svojimi úvahami tak rozšíril hranice socializmu (či marxizmu), že ho už začínal popierať. Práve tu bola Mináčova intuícia správna. Doba takémuto uvažovaniu žičila (k filozofii človeka tendoval marxizmus aj v okolitých krajinách, najmä pod vplyvom R. Garaudyho, E. Fischera, A. Schaffa a ďalších). Koncom šesťdesiatych rokov sa už dokonca prestáva hovoriť o socialistickej literatúre a hovorí sa iba o literatúre, prestáva sa hovoriť o socialistickom humanizme a hovorí sa už len o humanizme. Nie síce všade, ale tam, kde ide o nositeľov vývinových hodnôt. Fórom, kde sa tieto tendencie vyjavili takmer v koncepcnej podobe, bol IV. zjazd Zväzu československých spisovateľov v roku 1967 a potom v priebehu roku 1968 a čiastočne v roku 1969.

Šesťdesiate roky trvajú ešte chvíľu aj v ďalšom desaťročí. Dobiehajú literárne diela koncipované koncom šesťdesiatych rokov a s nimi „dobiehajú“ aj idey, ktoré ich zrodili. Likvidácia (či „poprava“) trendov zrodených šesťdesiatymi rokmi – a tie mali šance ďalej sa presadzovať – sa udiala na 2. zjazde Zväzu slovenských spisovateľov v roku 1972. Hneď na prvých stranách hlavného referátu čítame vetu: „Už od začiatku 60. rokov bolo zrejmé, že do socialistického umenia a literatúry Československa prenikajú buržoázne vplyvy jednak zahraničnej proveniencie, jednak z domácich zdrojov...“⁹ Hovorí sa tu o deštrukcii, ktorá sa začala v oblasti teórie a umeleckej kritiky a o mnohých ďalších veciach. Zvíťazili teda opačné trendy, v podstate tie, ktoré formuloval Vladimír Mináč

⁸ HAMADA, M.: V hľadaní významu a tvaru. Bratislava, Smena 1966, s. 239.

⁹ Za socialistické umenie. Materiály zo zjazdov umeleckých zväzov. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 10-11.

a ďalší, no ešte zosilnené, pretože išlo o mimoriadnu situáciu. V tejto mimoriadnej situácii sa zrodil slogan o „normalizácii“, ktorá však za mimoriadnu situáciu pokladala práve šesťdesiate roky, nie tú, ktorá nastala okupáciou. A šesťdesiate roky dostali prírnenie – „krízové obdobie“. Dôsledky normalizácie všetci poznáme: časť autorov emigrovala, iná časť nemohla publikovať, iná nechcela publikovať. Literatúra sa vrátila do trochu liberalizovaných päťdesiatych rokov. Ku cti prišiel socialistický realizmus, ideová jednoznačnosť, rehabilitovala sa spoločenská závažnosť témy a pod. V osemdesiatych rokoch sa začala s tzv. krízovým obdobím a šesťdesiatymi rokmi vôbec vyrovnávať už literárna história. Označila toto desaťročie za protirečivé, ba najprotirečivejšie v povojnovom období. V čom sa videla protirečivosť? Na jednej strane tu vznikali jednoznačné literárne a umelecké hodnoty, ktoré sa nemohli fumigovať. Na druhej strane sa tu prezentovali názory, ktoré sa potom vyhlásili za nesocialistické. Dilema sa riešila tak, že sa akceptovala tvorba starších autorov (L. Novomeský, V. Mináč, A. Plávka, P. Horov a ďalší). Tvorba mladých sa ako ideovo labilná odsunula na okraj. Výrazom negovania tejto časti slovenskej literatúry bolo zastavenie generlačného časopisu *Mladá tvorba* v roku 1970, na stránkach ktorého celý pohyb nastal. S takouto hierarchiou hodnôt vstúpili šesťdesiate roky aj do literárnohistorických syntéz a do učebníc. Mám dojem, že ich obraz sa – myslím v učebniciach – dodnes veľmi nezmenil.

V tomto úvodnom príspevku som nehovoril o literárnej tvorbe, ale o jej ideovom podloží na pozadí celého desaťročia. Hovoriť o literatúre by si vyžadovalo oveľa rozsiahlejší priestor.